

УДК [94:355.425.4](477.63)"1917/1920"

Сергій Зайцев (м. Львів)

аспірант кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

E-mail:sergiystepovik@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2277-9345>

Повстансько-партизанський рух на території Нікопольщини під час Української революції 1917–1921 рр.

Здійснено спробу висвітлити особливості повстансько-партизанського руху на території сучасного Нікопольського району в період Української революції 1917–1921 рр. Визначено його головні рушійні сили. Виділено основні етапи та напрями повстансько-партизанської боротьби. Розглянуто найважливіші події в історії діяльності повстанських і партизанських загонів, відтворено перебіг бойових операцій.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Українська революція, Нікопольщина, більшовизм, проукраїнські сили, анархізм.

Sergiy Zaitsev

postgraduate student of the Department of Historical Local History

Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine),

E-mail:sergiystepovik@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2277-9345>

Rebel-partisan movement in Nikopol region during the Ukrainian revolution 1917–1921

The purpose of the study is to analyze the features of the rebel-partisan movement in the territory of modern Nikopol region during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, determination its main driving forces, elucidation main directions of their activity.

The methodology of the research is based on the principles of historicism, objectivity and social approach. Of the general scientific methods have been used the following: analytical, classification, analogy and comparative. Also, general-historical methods have been used such as: problem-chronological, periodization, comparative-historical and typological.

The originality of the study is determined by the fact that for the first comprehensively explores the problem, which activities of irregular combat units in the Nikopol region in the 1917–1920s relates, by the basis of a wide range of published sources, unpublished documents and memoirs of eyewitnesses.

As a result of research the main driving forces of the rebel-partisan movement in the territory of Nikopol region in the mentioned period are defined. These were Bolshevik, pro-Ukrainian, anarchist and apolitical military formations. The main stages and directions of this movement are established. The most important events in the history of the activities of insurgent and partisan units are discussed, the course of combat operations is restored.

Further research on this topic will allow deeper and more detailed disclosure of the history as Katerinoslav region in particular, and Ukraine as a whole.

Key words: rebel-partisan movement, Ukrainian Revolution, Nikopol region, Bolshevism, pro-Ukrainian forces, anarchism.

Революційні події 1917–1921 рр. на території України посідають важливе місце у вітчизняній історії й є чи не найяскравішим прикладом боротьби за владу різних за світоглядними та політико-ідеологічними переконаннями сил. Незважаючи на сторічний проміжок часу, вони мають певні аналогії з явищами сьогодення, а

тому їх вивчення набуває особливої актуальності.

Прикметною та однією із визначальних рис цього періоду був повстансько-партизанський рух, що охопив різні етнічні та соціальні групи населення та поширився на більшу частину українських земель, набравши таким чином масо-

вого характеру. Ґрунтовне та всебічне вивчення повстанського та партизанського рухів на території нашої країни можливе лише при їх детальному дослідженні в певних територіальних межах. Вирішити цю проблему дозволяє історична регіоналістика, котра, виявляючи регіональні особливості та відмінності певного історичного явища, дозволяє в значній мірі деталізувати історичний процес. Одним із важливих осередків активної діяльності іррегулярних мілітарних формувань у вказаний період стала Нікопольщина. Дослідження повстансько-партизанського руху в цьому регіоні дозволить глибше і детальніше розкрити історію як Катеринославщини, так і України в цілому.

Приступаючи до вивчення вказаного питання, варто зазначити, що комплексних ґрунтовних праць, які би детально розглядали повстансько-партизанський рух на Нікопольщині від часу його зародження у 1917 р. до згасання на початку 1920-х рр. на сьогоднішній день не існує. Перші доробки, пов'язані з зазначеною тематикою, почали з'являтися ще в радянську добу¹. Однак, зрозуміло, що вони висвітлювали головним чином епізоди, пов'язані з діяльністю більшовицьких формувань. Натомість, будь-який спротив місцевого населення радянській владі у цих працях або замовчувався, або відверто перекручувався, що, таким чином, позбав-

ляє їх історичної об'єктивності.

Серед сучасних науковців, які у своїх дослідженнях найглибше торкаються проблем, пов'язаних із темою роботи, можна відзначити статті М. Ковальчука² та В. Чопа³, присвячені історії махновського руху, а також Н. Ковальнової⁴ та П. Стегнія⁵, в яких висвітлюється антирадянський повстансько-партизанський рух 1920–1921 рр.

Окремо слід виділити науково-популярні видання: працю дослідника українського національно-визвольного руху доби визвольних змагань початку ХХ ст. Р. Ковалюка⁶; публікацію нікопольчанина П. Макарова про діячів, пов'язаних із Нікопольським краєм⁷; історико-краєзнавчий нарис нікопольського краєзнавця М. Жуковського про революційні події 1917–1921 рр. на Нікопольщині⁸; спільне історико-краєзнавче дослідження цього ж історика й іншого нікопольського краєзнавця І. Анцишкіна, присвячене Троїцькому антибільшовицькому повстанню на території Нікопольщини і його розширене й доповнене перевидання у співавторстві з автором цієї статті⁹; а також деякі доробки останнього¹⁰.

Утім, як вже зазначалося, жодна із названих публікацій не розкриває в повній мірі проблем, пов'язаних із повстансько-партизанським рухом на Нікопольщині в період Української революції. В той же час наявна джерельна база дозволяє

¹ *Акимов А.С.* Нікополь: путеводитель. Днепропетровск: Промінь, 1988. 111 с.; *Качинский В.* Земельная політика сов. власти на Украине в 1919 году // Літопис революції. 1929. №1(34). С. 7–51.

² *Ковальчук М.* Боротьба повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ генерала Антона Денікіна в листопаді–грудні 1919 р. // Мандрівець. 2010. № 6. С. 24–32; *Його ж.* Операції повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ на Катеринославщині та в Північній Таврії (жовтень 1919 р.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. 2011. Ч. 2. С. 18–39.

³ *Чоп В.М.* Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.) // Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства. 2001. Т. 6. С. 340–348.

⁴ *Ковальова Н.А.* З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 112–117.

⁵ *Стегній П.А.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 Кременчуцький держ. політехнічний ін-т. Кременчук, 2000. 230 с.

⁶ *Коваль Р.* За волю і честь: воєнно-історичні нариси. Київ: Діофор, 2005. 404 с.

⁷ *Макаров П.С.* Исторические личности на Никополющине. Дніпропетровськ: Пороги, 2007. 138 с.

⁸ *Жуковський М.П.* Нікополь під час Української революції 1917–1921 рр. Історико-краєзнавчий нарис. Нікополь: НЧ КЗ «НКМ», 2017. 20 с.

⁹ *Анцишкін І.В., Жуковський М.П.* Троїцьке народне повстання у м. Нікополі у червні 1919 року (історико-краєзнавче дослідження) Нікополь: НМО ВСК, 2009. 28 с.; *Анцишкін І.В., Жуковський М.П.* Троїцьке народне повстання в м. Нікополі у червні 1919 року (історико-краєзнавче дослідження). Нікополь: НЧ НКМ, 2019. 36 с. (Вид. 2-ге, доп. і уточ.).

¹⁰ *Зайцев С.І.* «Баби навіть з роґачами пішли в гайдамаки». З історії антикомуністичного руху на Нікопольщині першої половини 1919 р. // Zaporizhzhia Historical Review. 2019. Т. 1(53). С. 96–105.

грунтовніше дослідити вказане питання і таким чином позбавитися однієї з білих плям нашої історії.

Мета статті полягає у визначенні головних рушійних сил повстансько-партизанського руху на Нікопольщині у 1917 – початку 1920-х рр., висвітленні основних напрямів і особливостей їх діяльності.

Перемога демократичної Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії призвела до повалення самодержавства та переходу влади до Тимчасового уряду. Проте, значна частина населення країни залишилася незадоволеною й прагнула проведення глибших суспільно-політичних змін. При цьому, виразниками поглядів і бажань населення стала ціла низка політичних сил, які нарешті отримали можливість вийти із підпілля. На території Нікопольщини, незважаючи на наявність тут у перші дні революції багатьох політичних партій, головними рушійними силами у боротьбі за владу в 1917 – першій половині 1920-х рр. стали такі політико-ідеологічні течії, як більшовизм, анархізм та проукраїнський національний рух. У своїй боротьбі усі вони робили високу ставку на повстанську та партизанську форми боротьби. Окремо від повстансько-партизанського руху очолюваного представниками вищезгаданих політико-ідеологічних течій, розвивався аполітичний селянський рух.

В історії перебігу повстансько-партизанського руху на Нікопольщині можна виділити наступні етапи:

1. формування перших іррегулярних бойових формувань;
2. перші локальні виступи періоду Центральної Ради;
3. антигетьманська діяльність;
4. опір політиці більшовизму;
5. боротьба проти денікінської армії;
6. антирадянський рух.

Формування на Нікопольщині перших нерегулярних збройних формувань, які в майбутньому стали учасниками повстансько-партизанського руху, розпочалося доволі пізно: наприкінці

осені 1917 р. Першими до організації власних бойових сил підійшли місцеві прихильники програми більшовизму. Головними їхніми осередками стали промислові підприємства Нікополя та залізничні станції краю – місця концентрації робітничого класу, який, як відомо, був головною соціальною базою більшовицьких сил. Перші нерегулярні пробільшовицькі бойові дружини на досліджуваній території з'явилися у Нікополі не пізніше кінця листопада 1917 р. Вони були сформовані при найбільших підприємствах міста: залізничному депо, порту, заводах Худякова*, Каршевських** та ін. Згодом із них утворився кавалерійський загін на чолі з Таранцем¹¹. Крім того, тоді ж у місті виникає й 1-й Нікопольський загін із 27 бійців, командиром якого був Іван Андросов. Пізніше він поповнився низкою місцевих жителів і в березні 1918 р. нараховував більше 100 бійців¹².

У цей час у багатьох промислових центрах колишньої імперії відбувається закладання підрозділів Червоної гвардії – озброєних напіввійськових пробільшовицьких робітничих формувань. Перший червоногвардійський підрозділ на Нікопольщині з'явився наприкінці 1917 р. також у Нікополі. Його очільником став Васильєв¹³. Відомо, що він був колишнім матросом і, очевидно, мав досвід ведення бойових дій на фронтах Першої світової війни¹⁴.

Певною популярністю більшовики користувалися й серед російськомовного селянства Нікопольщини. Так, на початку 1918 р. було сформовано червоногвардійський загін із селян Борисівки та Дмитрівки, мешканці яких були етнічними росіянами. Організатором цього підрозділу став колишній матрос Чорноморського флоту І. Серєда¹⁵.

Усвідомлюючи роль залізниць у боротьбі за владу, місцеві більшовики за для встановлення контролю над територією краю робили усе можливе для захоплення залізничних станцій і гілок. Наслідком цього стала поява залізничних червоногвардійських загонів. Так, у січні 1918 р. із залізничників Нікополя та Олександрівська було

* Нині – Нікопольський завод трубопровідної арматури.

** Нині – Нікопольський кранобудівний завод.

¹¹ Нікопольський краєзнавчий музей (далі – НКМ), кн. 4450, арх. 914, арк. 3, 5–5зв.

¹² НКМ, кн. 596, арх. 208, арк. 2, 4; За марганець. 1967. № 81 (1004). 18 жовтня.

¹³ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 1, 30.

¹⁴ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 11.

¹⁵ НКМ, кн. 26573, арх. 8965, арк. 1.

сформовано Олександро-Нікопольський загін Червоної гвардії кількістю 150 чоловік під керівництвом машиніста Микити Завини¹⁶. Дещо пізніше із нікопольських залізничників було організовано ще один червоногвардійський загін на чолі з машиністом Никанором Владіміровим¹⁷. Також до цих загонів вступали ватаги селян із Борисівки, Катеринівки, Красногригорівки*, Новоіванівки та робітничих поселень при марганцевих рудниках¹⁸.

Поряд із більшовиками до формування власних нерегулярних збройних одиниць приступили й місцеві українці-прихильники Центральної Ради. Керуючись урядовими настановами, вони сприяли виникненню на території краю загонів Вільного козацтва – проукраїнських військово-міліційних підрозділів, що, фактично виступали національним аналогом більшовицької Червоної гвардії. Відомо, що на Нікопольщині такі напівбойові організації були засновані зусиллями місцевої сільської інтелігенції не пізніше середини

грудня 1917 р. у селах Олексіївці, Красногригорівці, Городищі* та Нечаєвому**¹⁹.

Що ж стосується самого Нікополя, то відомостей щодо наявності у ньому загонів Вільного козацтва на сьогоднішній день не виявлено. Вочевидь, позиції прихильного до більшовицької ідеології робітничого класу, незважаючи на наявність тут доволі потужного проукраїнського осередку (це підтверджується використанням національного жовто-блакитного прапора з написом «Хай живе вільна Україна» на святі свободи, що відбулося у місті 10 березня 1917 р. (фото 1)), були сильнішими.

Найпізніше, у порівнянні з більшовицькими та проукраїнськими напівбойовими формуваннями, на території Нікопольщини виник збройний загін анархістів. Його було організовано у Нікополі наприкінці 1917 – початку 1918 рр. Відомо, що Іван Кулик, який був його ватажком, називав себе «батьком» та водив свій підрозділ під чорним стягом із гаслом «Анархія – мати порядку»²⁰.

Фото 1. Демонстрація у Нікополі 8 березня 1917 р.

¹⁶ НКМ, кн. 575, арх. 202, арк. 11; Там само, кн. 576, арх. 203, арк. 1; Там само, кн. 4478, арх. 942, арк. 2 зв.

¹⁷ НКМ, кн. 573, арх. 362, арк. 1; Там само, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2.

* Нині –Червоногригорівка.

¹⁸ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 19.

* Нині у складі міста Марганець.

** Нині затоплене водами Каховського водосховища.

¹⁹ Рибалка-Зірка А. Повстанський рух у Нікопольському районі – Катеринославщині // Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / авт. Олександр Доценко. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. С. 341.

²⁰ ДАДО, ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 8–11.

Початок бойової діяльності іррегулярних збройних формувань на території Нікопольщини у період перебуванні при владі уряду Центральної Ради також відноситься до осені 1917 р. Першими на її шлях стали знову ж таки більшовицькі підрозділи. Так, невдовзі після Жовтневого перевороту у Петрограді в листопаді 1917 р. до Нікополя прибув загін моряків на чолі з вищезгадуваним матросом Васильєвим. Ними було розігнано міську поліцію та страчено кількох державних службовців²¹.

Однак, цей випадок скоріше був актом звичайного бандитизму, оскільки протягом певного проміжку часу подальших збройних виступів або активних спроб захопити владу в регіоні до своїх рук з боку більшовицьких формувань у жодних джерелах не зафіксовано. Натомість уся їхня енергія була спрямована на озброєння своїх бойових дружин і червоногвардійських загонів. Найпоширенішим способом здійснення цієї мети стало роззброєння козацьких ешелонів, що масово поверталися із фронтів Першої світової війни додому на Дон. Відомо, що у листопаді 1917 – січні 1918 рр. на залізничній станції Нікополя ними було зупинено та роззброєно 12 ешелонів із демобілізованими козацькими підрозділами²².

Переходу ж місцевих більшовицьких сил до відкритої боротьби за владу в регіоні сприяв початок у другій половині грудня 1917 р. Першої війни Української Народної Республіки із Радянською Росією. Її перебіг характеризувався не лише стрімким просуванням вглиб українських земель регулярних більшовицьких військ, а й активним залученням до бойових дій іррегулярних пробільшовицьких формувань. Тому, фактично з самого початку війни, більшовики Нікопольщини стрімко розпочали встановлювати тут свою владу.

Стати господарями у самому Нікополі їм вдалося без збройної боротьби. Єдиним їхнім супротивником міг стати дислокований у місті загін унрівських військ. Однак, 1 січня 1918 р. вони змогли перетягти його на свій бік і таким чином встановити тут свою одноосібну владу²³.

Якщо у самому Нікополі перебрати владу до своїх рук більшовикам вдалося без бою, то в його околицях у грудні 1917 р. вони зустрілися із опором місцевих формувань Вільного козацтва. Однак, судячи з усього, цей спротив був незначним і за доволі короткий час його було подолано²⁴. Так, відомо, що 7 січня 1918 р. надзвичайний комісар України Григорій (Серго) Орджонікідзе повідомляв, що: «у цих місцях гайдамаків та Вільне козацтво роззброєно і місцеві Ради робітничих і солдатських депутатів взяли владу в свої руки»²⁵.

Після приходу навесні 1918 р. на територію краю союзних, за умовами Брестського договору між урядами УНР та країнами Четвертного блоку, українських і австрійських військ, більшість більшовицьких формувань Нікопольщини продовжили підтримувати регулярну радянську армію. Так, є відомості про формування у Нікополі партизанського загону для боротьби проти австрійців (фото 2). Також відомо про створення у місті кінногвардійського загону, який увійшов до складу одного з червоноармійських кавалерійських ескадронів²⁶. А наприкінці березня під час контрнаступу червоноармійських військ із Нікополя на Апостолове та Довгинцеве проти-австрійських підрозділів, їх підтримали загони

Фото 2. Більшовицький партизанський загін міста Нікопиля, організований у 1918 р. для боротьби з австрійцями

²¹ НКМ, кн. 25849, арх. 8526, арк. 2.

²² НКМ, кн. 575, арх. 202, арк. 10–11.

²³ Вестник УНР. – 1918. – № 5. – 10 янв. 1918.

²⁴ *Рибалка-Зірка А. Повстанчеський рух у...* С. 341.

²⁵ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: у 2 т. Т. 1: Соціально-економічні передумови соціалістичної революції на Україні / авт. тома: С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко / АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 306.

²⁶ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 21.

І. Андросова та М. Завини²⁷. Після поразки від австрійців вони змушені були відступити в напрямку Нікополя і провели ще один невдалий бій біля Сулицького*²⁸. На цьому невдачі іррегулярних нікопольських більшовицьких бойових загонів не закінчилися: евакуюючись із Нікополя пароплавами по Дніпру 3 квітня 1918 р. через загрозу потрапити у полон до союзницьких військ, вони були обстріляні ще одним місцевим підпільним формуванням: представниками аполітичної солдатської організації, котра складалася з колишніх солдатів-фронтників. При цьому один пароплав було потоплено²⁹.

Та на цьому більшовицький антиурядовий рух на визволених від радянських військ землях не припинився. Відступаючи на схід, радянське командування масово залишало на зайнятій українсько-австрійськими силами території свої підпільні партизанські загоны. Як приклад таких формувань на Нікопольщині, можна назвати групу на чолі з Іголкіним. Її завданням було підірвати Новопавлівський залізничний міст через річку Кам'янку з метою затримання просування австрійських військ на Олександрівськ. 4 квітня бійці групи потрапили у полон до австрійців і були розстріляні (фото 3), а 10 квітня територію Нікопольщини було звільнено від контролю радянської влади³⁰.

Фото 3. Розстріл групи Іголкіна

Також у період перебування при владі Центральної Ради своєю участю в повстансько-партизанському русі на Нікопольщині відзначилися й анархістські іррегулярні міліарні формування, займаючись головним чином бандитизмом. Так, наприкінці 1917 р. до Нікополя кілька разів вривався з метою грабунків крамниць олександрівський загін Чорної гвардії Марусі Никифорової, котрий мав власний потяг і постійно пересувався теренами півдня та центру України, проводячи реквізицію майна заможних прошарків населення³¹. Також існують повідомлення про його діяльність у цій місцевості й на початку 1918 р.³² У квітні 1918 р. загін М. Никифорової спільно із анархістським загонем І. Кулика здійснили низку нападів на червоні частини й радянські установи³³.

Наступний етап в історії повстансько-партизанського руху на Нікопольщині відноситься до періоду правління гетьмана Павла Скоропадського, котрий захопив владу в державі до своїх рук внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р.

Чи найбільше невдоволеним політикою нового уряду виявилось Вільне козацтво Нікопольщини, оскільки, за його дорученням було утворено міліційний орган Варту, що мала на меті, окрім виконання суто правоохоронних функцій, ще й проведення контррозвідальної діяльності для виявлення антигетьманськи налаштованих осіб, серед котрих перебували і члени вільнокозацьких формувань, та їх переслідування. Така політика гетьманського уряду підштовхнула вільнокозацькі осередки Нікопольщини до антигетьманської боротьби. Їх учасники провадили конспіративну роботу та розпочали формування спеціальних терористичних груп для боротьби з урядовими силами. Однак, через пильну діяльність гетьманської Варти деяким організаторам вказаних формувань довелося покинути межі регіону. Проте, це не зупинило підготовку до

²⁷ Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. Т. 2 / М.-Л.: Госиздат: Отдел военной литературы, 1928. С. 261.

* Нині – у складі міста Нікополь.

²⁸ НКМ, кн. 573, арх. 362, арк. 1; Там само, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2.

²⁹ НКМ, кн. 4450, арх. 914, арк. 6; Там само, кн. 25849, арх. 8526, арк. 2.

³⁰ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 21–22.

³¹ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 12–13.

³² Змиєв І. Мои революционные воспоминания [Електронний ресурс] / І. Змиєв – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2007/01/04-27>

³³ ДАДО, ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 10–11, 30; Шахтар Мангану. 1934. № 30. 26 серпня.

збройного виступу, котрий відбувся, вочевидь, ще до антигетьманського повстання Директорії. Тоді, вільні козаки Олексіївки обеззброїли Варту в своєму та сусідніх селах і, об'єднавшись із повстанцями (очевидно, теж вільними козаками) з Новопавлівки*, Красногригорівки та інших сіл, розпочали відкриту збройну боротьбу з 8-м гетьманським корпусом. Ними було роззброєно 3 сотні цього корпусу, але на станції Мировій, вони зіткнулись із основними гетьманськими силами і були змушені відступити. Після цього частина повстанців залишилася на місцях, а найактивніші на чолі з сотником Никоненком вступили до лав полку січових стрільців Романа Самокіша, звідки повели подальшу боротьбу проти сил гетьмана³⁴.

Період гетьманату відзначився розгортанням на території Нікопольщини й підпільного більшовицького антиурядового руху. Втім, він був спрямований не проти особисто П. Скоропадського, а скоріше являв собою опір окупаційному в їхньому розумінні іноземному українсько-австрійському війську. В червні 1918 р. у Нікополі ними було створено підпільний комітет із місцевих партійців на чолі з Яковом Терещенком. Вочевидь він складався із окремих груп (фото 4). Члени комітету займалися зривом ви-

Фото 4. Група більшовиків-підпільників 1918 р.

возу до Німеччини реквізованого майна, а також проведенням агітації та розповсюдженням нелегальної літератури серед урядових вояків і населення регіону³⁵.

У серпні 1918 р. для більш оперативного керівництва більшовиками-підпільниками було створено підпільний військово-революційний комітет, який очолив знову ж таки Я. Терещенко. Його члени готували роззброєння Варти³⁶. Можливо, саме ними було вбито сотника Миколу Никорака, який очолював прибулих до Нікополя навесні того ж року січових стрільців³⁷. Неменш важливу роль у їхній діяльності відіграло розповсюдження антиурядових прокламацій³⁸. У листопаді 1918 р. на тлі повалення гетьманського уряду та приходу до влади Директорії УНР, бойовим загоном нікопольського ревкому було роззброєно урядові підрозділи та встановлено у місті радянську владу³⁹.

Закріплення більшовицької влади на території Нікопольщини відбулося внаслідок Другої радянсько-української війни, що розпочалася без формального проголошення в середині листопада 1918 р. вторгненням військ радянської Росії на територію УНР. Завдяки стрімкому наступу, а також перевазі у живій силі та технічному оснащенні радянські війська без особливих зусиль витіснили українські підрозділи та відновили контроль над регіоном наприкінці січня – початку лютого 1919 р. Скориставшись цим, місцеві більшовицькі лідери провели ряд заходів, спрямованих на повну узурпацію влади.

Прийшовши у такий спосіб до влади, місцеві більшовики вже з перших днів свого правління зіштовхнулися з неприхильним ставленням до себе місцевого населення. Так, перші виступи проти нової влади, котрі мали на меті домогтися утворення власної волосної ради, розпочалися майже одразу. Щоправда тоді вони носили ще беззбройний характер. Та, вочевидь, селянський рух почав набирати загрозливих масштабів, оскільки на допомогу нікопольським

* Нині у складі міста Нікополь.

³⁴ Рибалка-Зірка А. Повстанчеський рух у... С. 341–342.

³⁵ НКМ, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2.

³⁶ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 24.

³⁷ Свобода. 1954. № 174. 10 вересня.

³⁸ Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы / ред. колл. А. Я. Пашенко (отв. ред.), К.И. Позняков, Д.П. Пойда и др. Днепропетровск: Проминь, 1968. С. 53.

³⁹ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 24; Там само, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2; Там само, кн. 25849, арх. 8526, арк. 3.

колегам із Катеринослава було вислано загін на чолі з помічником повітового військового комісара Сухановим⁴⁰.

Наприкінці квітня 1919 р. відбувається чергова сутичка комуністів з жителями Нікопольщини, яка мало не переросла у збройний виступ останніх. Її причиною став ініційований нікопольським виконкомом 26 квітня 1919 р. перепис населення Нікополя та його передмість Лапинки та Довгалівки* з метою зібрання статистичних даних про кількість і склад населення⁴¹. Вказаний захід був вороже зустрінутий селянами, особливо у Лапинці через несвоєчасне оповіщення місцевим урядом про проведення названого заходу та його мету, а також національність переписувачів, які, в переважній більшості, були євреями. Та найголовнішою причиною селянського виступу став опис їхнього майна, що було сприйнято як підготовку до його майбутньої конфіскації. Тому, в день перепису лапинські селяни побили переписувачів⁴². Після цього вони запропонували заарештувати увесь склад Ради та вчинити погром єврейського населення, що співпрацювало з урядом, і розпочали підготовку до збройного виступу⁴³. Лише звернення нікопольських урядовців до катеринославського губернського виконавчого комітету та штабу Першої задніпровської дивізії й ревкому, виконкому й надзвичайної комісії міста Олександрівська з проханням про допомогу в живій силі та озброєнні, а також введення у Нікополі та його околицях військового стану запобігли селянському бунту⁴⁴.

Проте, зміцнивши свої позиції в самому місті, нікопольські комуністи й надалі продовжували втрачати свій авторитет серед населення підконтрольного їм регіону. Так, відомо, що на початку травня 1919 р. в Олексіївці відбулася спроба антиурядового збройного виступу час-

тини жителів села. Але, не маючи достатньо сил для активного розвитку повстання 5 травня вони були змушені відступити на територію Херсонщини⁴⁵.

Чергове загострення відносин між комуністичною владою та населенням Нікопольщини, що нарешті переросло у відкрите збройне протистояння, було викликано антибільшовицьким повстанням під проводом Никифора Григор'єва. Розпочавшись 9 травня 1919 р. на Єлисаветградщині, воно швидко поширювалося територією Херсонщини й Катеринославщини, і через кілька днів охопило й західну частину сучасної Нікопольщини. Головним місцевим ватажком був Макар Басанський, ставка котрого розташовувалася у селі Покровському. Його найближчими помічниками стали колишній нікопольський офіцер армії Директорії УНР Олександр Реков та олексіївський селянин Іван Шпонька. 12 травня в Олексіївці ними було сформовано бойовий загін із місцевих селян на чолі з Іваном Персистим, головне завдання котрого мало полягати в охороні залізничних мостів через річку Чортомлик. Це дозволило значно наблизити лінію фронту, яка відтепер пролягла за 8 верст від Нікополя⁴⁶.

Між бійцями загону та групою більшовиків, що були вислані для збору розвідувальних даних в район Олексіївки, 13 травня відбулася короткочасна сутичка, в ході якої усі радянські вояки були взяті у полон. Однак, внаслідок нальоту на Олексіївку радянського підрозділу, полонених відбили⁴⁷. Швидше за все, після цього комуністичним формуванням вдалося тут закріпитися, оскільки надалі згадки про діяльність прогригоріївських збройних формувань у Олексіївці не зустрічаються.

У цей же час жителями Нікополя, Лапинки та Довгалівки вже вдруге мало не було зорганізовано антикомуністичне повстання. Його при-

⁴⁰ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 6–7; Известия Никополюского районного военно-революционного комитета. 1919. № 16 (20). 9 мая.

* Нині у складі міста Нікополь.

⁴¹ Известия Никополюского районного военно-революционного комитета. 1919. № 13 (17). 1 мая.

⁴² ДАДО, ф. Р-4082, оп. 1, спр. 4, арк. 3зв.–4 зв.; Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁴³ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 6, 10; Известия Никополюского районного военно-революционного комитета. 1919. № 13 (17). 1 мая.

⁴⁴ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 6–7, 10.

⁴⁵ *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 341–342.

⁴⁶ ДАДО, ф. Р-4082, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 10; Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 8; Там само, спр. 22, арк. 1; Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁴⁷ Там само, ф. Р-4082, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

чиною стали чутки про бажання членів нікопольської Ради евакуюватися з міста у зв'язку з загрозою його захоплення григоріївськими військами. Для перешкодження здійснення цього задуму виникла таємна змова, за якою місцеві збройні сили, що склалися із представників місцевої 1-ї радянської роти міліції та жителів вищезазначених населених пунктів, 19 травня за умовним сигналом: церковним дзвоном повинні були вчинити збройний переворот у місті та арештувати місцевих комуністів⁴⁸. Слід вважати, що причиною провалу цього задуму стало прибуття із Олександрівська комуністичного підкріплення на чолі з тамтешнім військовим комісаром Миколою Гоппе⁴⁹. Приїзд нових сил дозволив більшовицькому керівництву розпочати активнішу бойову діяльність проти повстанців і вже 24 травня комуністичні підрозділи взяли під свій контроль залізничний міст через річку Базавлук, вийшовши таким чином на адміністративну межу сучасної Нікопольщини⁵⁰.

Та на цьому антирадянський рух у регіоні не припинився. Протягом усього періоду від кінця травня – до перших чисел червня 1919 р. радянські джерела фіксують низку випадків антиурядової агітації та таємних зборів у різних населених пунктах краю: Красногригорівці, Лапинці, Довгалівці, Новопавлівці та самому Нікополі⁵¹. Це дає підстави стверджувати, що з кожним днем перебування при владі члени нікопольського комуністичного уряду втрачали свій авторитет та позиції серед підлеглого їм населення. Такий стан справ призвів до того, що невдоволення місцевих мешканців врешті вилилось у потужне антибільшовицьке повстання, яке вибухнуло проти ночі 8 червня на свято Святої Трійці, у зв'язку із чим отримало назву Троїцького.

Безпосереднім приводом до повстання став необдуманий крок М. Гоппе, який 6 червня, повертаючись після ліквідації залишків розрізне-

них григор'ївських загонів до Олександрівська, зупинився зі своїм загonom у Нікополі й вислав своїх вояків для проведення реквізиції зброї в місті та передмістях. Однак, ті почали відбирати у людей і речі, які не мали жодного відношення до озброєння, передусім одяг та побутове майно. Коли один із таких реквізиційних загонів підійшов до околиці Лапинки, її жителі виставили заставу та не пустили його до себе. Тоді М. Гоппе наказав начальникові гарнізону Георгію Шаврину видати наказ про здачу протягом однієї доби зброї місцевим населенням, передусім жителями Лапинки та Довгалівки. Його невиконання в зазначений термін каралося артилерійським обстрілом цих населених пунктів. Та, не дочекавшись закінчення терміну дії свого ж ультиматуму й незважаючи на прохання нікопольського керівництва не залишати їх сам на сам з розбурханим селянством, зранку наступного дня М. Гоппе вирушив зі своїм загonom до Олександрівська⁵².

Саме ця подія й призвела до народного антикомуністичного виступу, провідну роль у котрому відіграли жителі Лапинки. Так, уже ввечері 7 червня ними було організовано селянський патруль⁵³. Імовірно, тоді ж були вислані вістові до найближчих населених пунктів⁵⁴. А в ніч на 8 червня на велике християнське свято Трійцю лапинськими чатовими було обстріляно радянський патруль, який, можливо, було прийнято за черговий реквізиційний загін. У той же час у всіх церквах міста та передмість почали бити набат, скликаючи жителів на боротьбу з більшовиками⁵⁵.

За короткий час повстанцям із Нікополя та його передмість Лапинки, Довгалівки та Новопавлівки вдалося оточити місто (схема 1). Вирватися з оточення пощастило лише невеликій групі більшовиків, яким вдалося дістатися вокзалу та, захопивши поїзд, вирушити залізницею до Олександрівська⁵⁶.

⁴⁸ ДАДО, ф. Р-4082, оп. 2, спр. 3, арк. 2–8.

⁴⁹ Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁵⁰ Гражданская война на Екатеринославщине... С. 133.

⁵¹ ДАДО, ф. Р-4082, оп. 2, спр. 3, арк. 15–16, 20–21; Там само, спр. 15, арк. 2.

⁵² Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7, 8–8зв.

⁵³ Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁵⁴ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 23.

⁵⁵ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7–7зв.; НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 23–24.

⁵⁶ Там само, спр. 55, арк. 8зв.

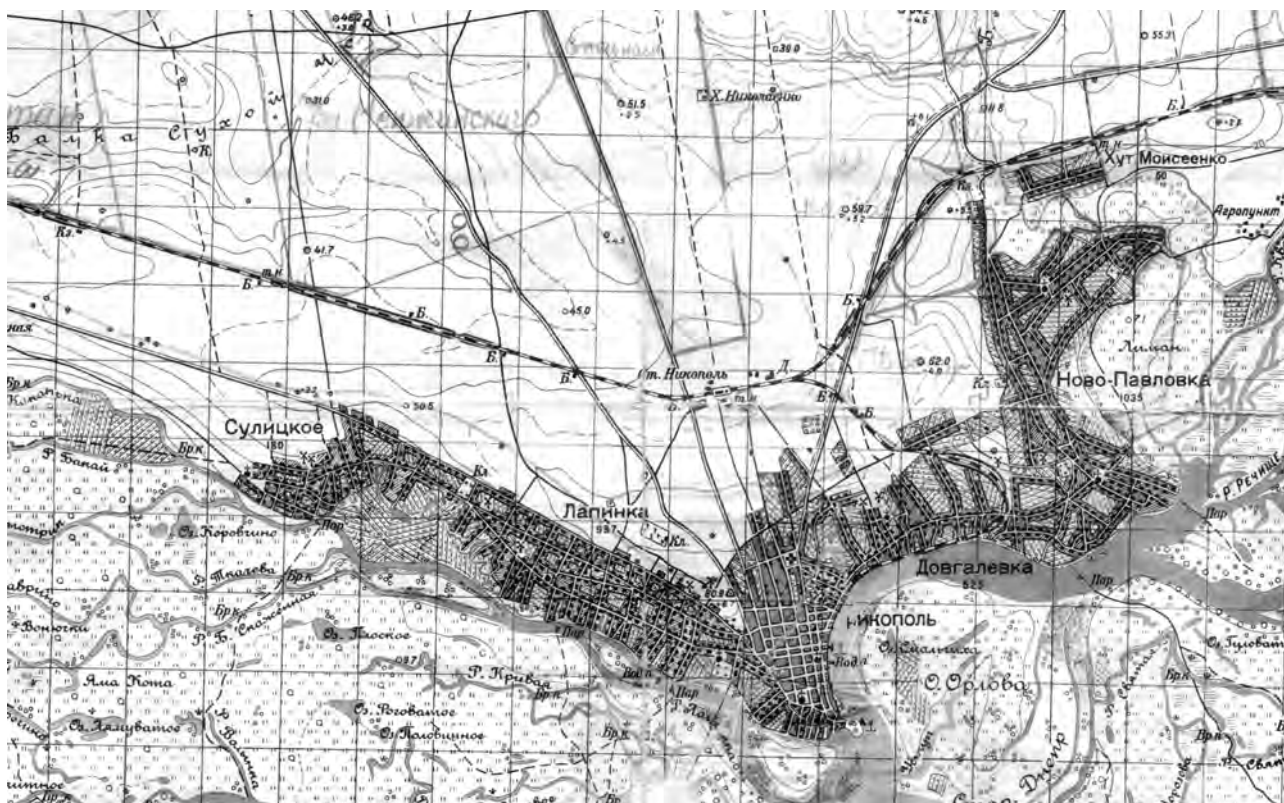

Схема 1. Нікополь та фоґо передмістя

Організаторами повстанців стали заможні селяни такі, як Абрам Швайка, Кирило та Павло Петренки, Кріпак, Настобурко, Человань і Сандул. Керівниками та командувачами повстанців виступили колишні офіцери царської армії: Андрій Рибалка-Зірка, О. Реков, Мазанков, Веселовський та ін.⁵⁷

Поваливши більшовицький уряд, повстанці провели велику нараду, на якій було сформовано новий орган влади – Нікопольську тимчасову селянсько-робітничу комісію, на чолі якої став власник земської пошти виходець із Новопавлівки Кирило Петренко. Його заступником було обрано мешканця Довгалівки Настобурка, а секретарем комісії – М. Стаценка⁵⁸. Повстанцями було ув'язнено близько 400 спійманих комуністів⁵⁹. Для суду над ними було створено спеціальну комісію з розгляду справ щодо дій радянських властей і кому-

ністів⁶⁰. Через вирок комісії було страчено 12 із 17 загиблих у період повстання комуністичних діячів. На превеликий жаль, незважаючи на процес декомунізації в країні, їх імена до сьогодні вписані на меморіалі «Вічна слава» у Нікополі, де вони названі жертвами контрреволюційного куркульського заклоту... (фото 5).

Того ж дня було вирішено відправити делегацію до отамана Олександра Чайковського, що діяв у районі села Біленького сучасної Запорізької області⁶¹. Ввечері 9 червня (за іншими даними в обід 10 червня) він приплив до Нікополя зі своїм загonom, що складався із 200 повстанців із Олександрівська, Біленького та Вищетарасівки і став головнокомандувачем повстанців. Його безпосереднім заступником був прибулий із ним Іван Марків (згодом відомий, повстанський отаман Хмара)⁶².

⁵⁷ Шахтар Мангану. 1934. № 19. 8 червня.

⁵⁸ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 21–24; НКМ, кн. 25849, арх. 8526, арк. 3

⁵⁹ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 24.

⁶⁰ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 23.

⁶¹ Там само, ф. Р-3322, оп. 1, спр. 4, арк. 9, 14.

⁶² Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / уклад.: Ю.Г. Пахоменков, Н.Л. Юзбашева / Державний архів Дніпропетровської області. Дніпро: ЛІРА, 2016. С. 278–279; Гордієнко Г. Під щитом Марса / Г. Гордієнко. Філадельфія, 1976. С. 174, 186–187.

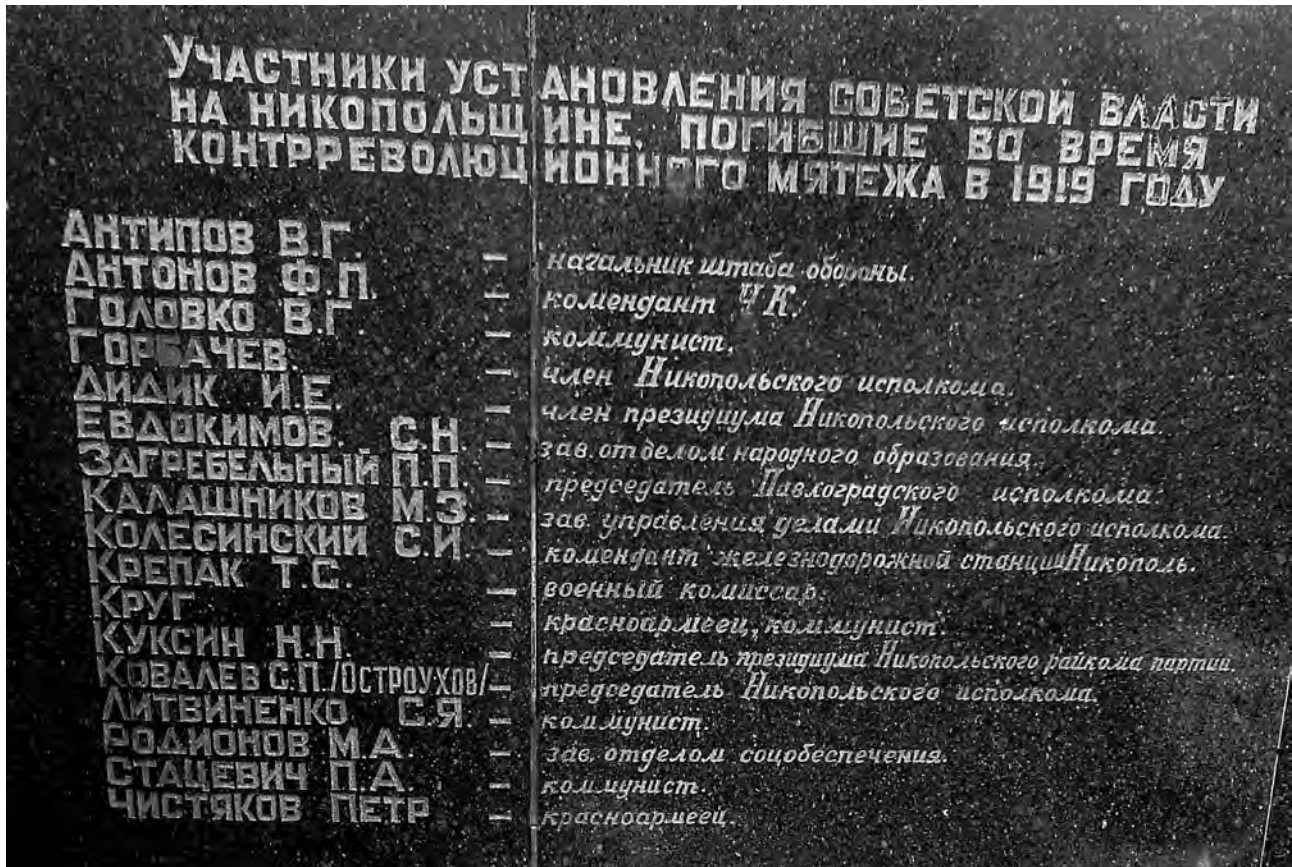

Фото 5. Діячі більшовицького уряду загинув під час Троїцького повстання 8–14 червня 1919 р. на Нікополівщині (фрагмент меморіалу «Вічна слава» у Нікополі)

Загалом повстання поширилося фактично на всю Нікопольщину та частину сумесних регіонів. На досліджуваній території, крім Нікополя та його передмість, антиурядовим виступом були охоплені такі населені пункти, як Покровське, Перевізькі хутори, Капулівка, Олексіївка, Красногригорівка, Городище, Дмитрівка, Катеринівка та ін.⁶³

Тим часом ті більшовики, яким вдалося вирватися із зайнятого повстанцями міста, дісталися до Олександрівська, де, за підтримки місцевих комуністів, було сформовано загін із комуністів і робітників Олександрівська, підсилений бронепотягом, під загальною командою Булгакова⁶⁴. Перша зустріч карального підрозділу з повстанцями відбулася 10 червня біля села Гарбузівки⁶⁵. Але, вочевидь, до бою тоді не

дійшло. Того ж дня супротивники зустрілися біля станції Мирової, де повсталі селяни, незважаючи на свою чисельну перевагу, змушені були відступати з великими втратами. При цьому при відступі дезертирували загони приведені з Біленького та Вищетагарівки А. Чайковським⁶⁶.

Чергова короткотривала сутичка сталася 11 червня біля сучасного міста Марганець, де повстанцями була організована засідка. Відступаючи, вони зіпсували залізничне полотно та, очевидно, підірвали або пошкодили залізничний міст через річку Томаківку, що на якийсь час зупинило просування каральних військ⁶⁷.

Наступна і разом з тим вирішальна битва відбувалася в околицях нікопольського вокзалу біля річки Кам'янки з 11 по 13 червня. Намагаючись хоч на якийсь час зупинити стрімке просування

⁶³ Шахтар Мангану. 1934. № 19. 8 червня.

⁶⁴ ДАДО, ф. Р-3322, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв., 14 зв.

⁶⁵ Шинкола П. З одного села над Дніпром / П. Шинкола // Злочин / упоряд. П. Кардаш. Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. С. 75.

⁶⁶ Гордієнко Г. Під щитом Марса. С. 190.

⁶⁷ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 59, арк. 7.

більшовицьких сил, повстанці підірвали залізничний міст через річку. Проте, після низки атак більшовиків, яким вони значно поступалися в озброєнні, в умовах постійного артилерійського обстрілу повстанці змушені були відступати в напрямку Нікополя. А наступного дня більшовикам вдалося вибити повстанців з міста та зайняти його⁶⁸. При цьому були розстріляні усі схоплені повстанські ватажки, а на населення була накладена контрибуція⁶⁹.

Однак, незважаючи на жорстоке придушення повстання, більшовики недовго залишалися господарями Нікопольщини, оскільки вже на початку липня 1919 р. Нікополь та його околиці опинились під контролем білогвардійської армії генерала Антона Денікіна. Їхня реставраційна політика вже з перших днів викликала спротив представників усіх рушійних сил повстансько-партизанського руху, котрі діяли в регіоні.

Безумовно, першість у плані бойових дій проти денікінських військ належала створеній наприкінці серпня 1919 р. Нестором Махном анархістській Революційній повстанській армії України (махновців) (далі – РПАУ). 28 вересня того ж року махновські підрозділи розпочали активний наступ з берегів річки Синюхи на Катеринославщину і вже 4 жовтня оволоділи Нікополем. При цьому назустріч їм виступили олександрівський та нікопольський білогвардійські гарнізони. Але, будучи укомплектовані місцевими селянами, вони перейшли на бік повстанців і склали основу так званої «Повстанської групи Матяжа» – бойової одиниці РПАУ на чолі з Матяжом, головне завдання котрої полягало у прикритті Нікополя, Катеринослава та Олександрівська із заходу. Сам же Нікополь було зайнято махновським 4-м Кримським корпусом на чолі з Павловським і його заступником Володіним, звідки вони продовжили наступ на лівий берег Дніпра. Через декілька днів денікінці силами чотирьох офіцерських рот розпочали контрнаступ і, відкинувши групу Матяжа, надве-

чір 11 жовтня повернули Нікополь під свій контроль, розігнавши при цьому залишену тут залогу. Щоправда, протриматися у місті вони змогли лише 3 дні, після чого воно знову опинилося в руках махновців⁷⁰.

Вочевидь, протягом цілого місяця Нікополь не відігравав важливої ролі в організаційних і стратегічних планах махновського штабу. Ситуація змінилася на початку листопада 1919 р., коли, після низки поразок у боях із білогвардійцями, РПАУ втратила більшу частину відвоєваних у білогвардійців земель розташованих на території сучасної Запорізької області та Катеринослав і була змушена відступити на правий берег Дніпра. При цьому Нікополь став одним із головних осередків анархістського руху, перетворившись на важливу базу махновської армії: сюди було спущено Дніпром з Олександрівська всю повстанську флотилію, організовано низку керівних установ, розміщено важливі продовольчі та медичні склади, лазарети. Начальниками Нікопольської бойової ділянки були М. Полонський та Володін, а начальниками гарнізону – Н. Бродський, Шубін та Скалдицький⁷¹.

Однією з головних проблем махновської армії на території Нікопольщини слід назвати низький рівень дисципліни в повстанських підрозділах. Так, вояки РПАУ, судячи зі спогадів очевидців, відзначалися неабияким потягом до алкоголю та грабунків⁷². Останнє нерідко відбувалося під виглядом реквізиційна потреби війська⁷³. Та, найсерйознішою проблемою, котра спіткала махновців у цей період, стала епідемія висипного тифу, яка охопила всю територію краю⁷⁴. Як згадував начальник штабу махновських сил Віктор Білаш: «У Нікополі тиф особливо лютував. На вулицях валялися трупи, лазарети та будинки були наповнені хворими. На кладовищі тисячі померлих лежали грудми, і ніхто із властей не подумав їх ховати»⁷⁵. Головними причинами такого стану справ санітарна комісія, вислана махновським урядом із Катери-

⁶⁸ Гордієнко Г. Під щитом Марса. С. 191.

⁶⁹ ДАДО, ф. Р-3322, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв.

⁷⁰ Білаш А.В., Білаш В.Н. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. К., 1993. С. 351–356.

⁷¹ Там само. С. 375–377, 384–386, 404, 407.

⁷² Рибалка-Зірка А. Повстанський рух у... С. 342.

⁷³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / [под ред. В. Данилова и Т. Шанина]. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. С. 788, 815.

⁷⁴ ДАДО, ф. Р-4438, оп. 1, спр. 2, арк. 166.

⁷⁵ Білаш А.В., Білаш В.Н. Дороги Нестора Махно... С. 406.

нослава, називала недостатню кількість потрібних медикаментів і медичного персоналу⁷⁶. До цього слід додати й високий рівень антисанітарії. Тому, для боротьби із цією недугою повстанцями було облаштовано додаткову лікарню-лазарет у нікопольському комерційному училищі та проведено насильну мобілізацію місцевих жителів для обслуговування поранених і хворих бійців⁷⁷. Крім того, на усякого роду санітарні заходи було виділено 15 млн руб. Однак, навіть зазначені заходи мало допомогли у вирішенні цієї проблеми. Тому, в середині грудня 1919 р. розгніваний Н. Махно особисто стратив декількох нікопольських урядовців. Проте і це мало допомогло хворим на тиф воякам: рівень смертності в їхньому середовищі й далі зростав⁷⁸.

Тим часом підрозділи Червоної Армії стрімко тіснили білогвардійські війська і наприкінці грудня 1919 – початку січня 1920 рр. увійшли на територію Катеринославщини. 8 січня 1920 р. керівництво радянської 14-ї армії, з огляду на успішність бойових дій проти денікінців, вирішило обійтися без підтримки махновських підрозділів і скерувати їх на боротьбу з польськими військами, які на підставі Варшавської угоди від 21 квітня 1920 р. разом з армією УНР виступили проти радянської Росії. Однак, отримавши відмову, Всеукраїнський революційний комітет уже наступного дня постановив оголосити Н. Махна та його загони поза законом і піддавати знищенню як самих повстанців, так і цивільне населення, котре їх підтримувало⁷⁹.

11 січня 1920 р. радянські війська зайняли Нікополь, у лікарнях якого перебувало понад 15 тис. хворих бійців РПАУ. Ними було розстріляно махновських командирів. Вислизнути із міста пощастило лише незначній групі повстанських ватажків. Рядові вояки ж відбувалися роззброєнням⁸⁰. Однак, лікуванням тифозних мах-

новців ніхто не займався, їх, і живих, і мертвих, кидали до братських могил і закопували. За спогадами очевидця земля на таких могилах рухалася ще кілька днів⁸¹.

У період перебування Нікопольщини під контролем махновських військ, тут існував і більшовицький рух, який перебував у підпіллі. Так, прихильником політики уряду Леніна виявився командир 3-го Кримського полку РПАУ М. Полонський, ставка якого знаходилася у Нікополі. Разом зі своїм найближчим оточенням, він планував захопити владу в місті й перейти з підлеглими йому військами до лав радянської армії, а самого Н. Махна отруїти за посередництва власної дружини. Лише своєчасне виявлення змови махновською контррозвідкою врятувало РПАУ від розколу, а її ватажка – від загибелі. При цьому більшість змовників було заарештовано та розстріляно⁸².

Крім цього, у Нікополі існував і власний підпільний комітет більшовиків, який займався збором зброї та розповсюдженням нелегальної літератури. Після прибуття до міста М. Полонського, між ними було встановлено взаємозв'язок. Однак, після розкриття змови М. Полонського, низку членів комітету було розстріляно і він був змушений призупинити свою діяльність⁸³.

Відомо, що участь у бойовій діяльності в період денікінської окупації брали й іррегулярні проукраїнські бойові формування. Головною причиною їхнього незадоволення новою владою був наступ білогвардійського уряду на українську культуру. Тому, оговтавшись після нещодавньої поразки у Троїцькому повстанні, вони пішли у підпілля й почали готуватися до повстання проти Добровольчої армії. На заваді запланованого ними збройного виступу стала епідемія тифу, котра вивела з ладу багатьох

⁷⁶ Нестор Махно. Крестьянское движение... С. 283–284.

⁷⁷ НКМ, кн. 25849, арх. 8526, арк. 4.

⁷⁸ *Белаи А. В., Белаи В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 406.

⁷⁹ Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов: в 3 т. Т. 2: Борьба против денкинской и петлюровщины на Украине: май 1919 г. – февраль 1920 г. / под ред. С. М. Королевского / Архивное управление при Совете Министров УССР; Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР. К.: Наук. думка, 1967. С. 611, 635–637.

⁸⁰ *Белаи А. В., Белаи В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 418.

⁸¹ *Макаров П. С.* Исторические личности на... С. 114.

⁸² *Белаи А. В., Белаи В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 402–405.

⁸³ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 98–99.

⁸⁴ Рибалка-Зірка А. Повстанческий рух у... С. 342.

повстанців. Після зайняття Нікопольщини загонами РПАУ, вони розчарувалися їхньою політикою й почали готувати виступ проти махновців. До приходу більшовиків їм вдалося розвалити махновський тил і роззброїти кілька загонів Володіна⁸⁴.

Крім того, у період денікінської окупації на території Нікопольщини набув розповсюдження й аполітичний селянський рух. Так, саме місцеві селяни у середині листопада 1919 р. вигнали із Нікополя білогвардійські підрозділи, котрі напередодні відбили його у махновців⁸⁵. Також відомо, що в околицях села Борисівки діяв партизанський загін із місцевих селян сформований В. Трубочаниновим⁸⁶. До того ж місцевими селянами організовувалися й власні загони самоохорони⁸⁷. У цей же час у регіоні фіксуються й прояви бандитизму, яким переважно займалися дезертири РПАУ⁸⁸.

З приходом у січні 1920 р. на територію Нікопольщини радянських військ розпочинається останній етап в історії повстансько-партизанського руху в регіоні – антирадянський. У ньому взяли участь переважно проукраїнські формування. Так, відомо, що продовжив свою діяльність, сформований на основі колишнього вільнокозацького підрозділу, загін із Олекіївки, чималу роль у діяльності якого відігравав А. Рибалка-Зірка. Його бійці займалися підпільним знищенням місцевих комуністів⁸⁹. Також на теренах Нікопольщини діяв доволі чисельний проукраїнський загін отамана Бойка, щоправда 4 травня 1920 р. він був розбитий радянськими силами⁹⁰. Відомо й про існування в районі Красногригорівки загону отамана Круглова⁹¹.

Тривалий час антибільшовицький рух відзначався неорганізованістю та стихійністю⁹². Та влітку 1920 р. для координації повстанського руху в регіоні було закладено Нікопольську організацію на чолі з отаманом А. Рибалкою-Зіркою. До її складу ввійшли місцеві сільські вчителі та досвідчені бійці проукраїнських збройних формувань: Олександр Никитенко-Вогник, І. Шпонька, Йосип Безрідний та інші⁹³. Невдовзі 10 бійців цієї організації на чолі з О. Никитенком-Огником влаштували напад на радянський бойовий пост біля села Капулівки. Після цього було розпочато пошук отаманів-союзників для спільної антикомуністичної боротьби. Наприкінці серпня того ж року, бажаючи заручитися підтримкою Петра Врангеля А. Рибалка-Зірка вирушив до Криму, де зустрівся з одним із організаторів повстанських формувань на Київщині доктором Гелевим. Визнавши головування останнього, він сформував курінь гайдамаків ім. Івана Сірка⁹⁴.

Зносини із врангелівською армією, до речі, не були рідкістю в середовищі місцевих повстанців. Так, відомо, що на співпрацю з білогвардійцями пішов загін О. Рекова. Під час наступу їхнього війська на Україну у вересні 1920 р., він відзначився відбиттям Нікополя у більшовиків. При цьому, якщо вірити джерелам, у полон потрапило 3 тис. червоних вояків і багато зброї та боеприпасів⁹⁵.

Після розгрому врангелівських військ, Гелев, А. Рибалка-Зірка та низка інших повстанських керівників Катеринославщини вирушили до Тарнова, де були прийняті головою українського уряду в еміграції Симоном Петлюрою.

⁸⁵ *Белаши А. В., Белаши В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 356.

⁸⁶ *Шерестюк Ю.* Колективізація в Борисівці // Злочин / упоряд. П. Кардаш. Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. С. 71.

⁸⁷ *Белаши А. В., Белаши В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 367 – 368.

⁸⁸ Нестор Махно. Крестьянское движение... С. 284.

⁸⁹ *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 342.

⁹⁰ *Полтава Л.* Повстанці на Півдні України в 1920-21 роках // Вісті комбатанта. 1967. №3. С. 32–33.

⁹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 455, арк. 20 зв.; ДАДО, ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 16.

⁹² *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 343.

⁹³ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. / [сост. В. В. Ченцов]. – Днепропетровск, 1994. С. 139.

⁹⁴ *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 343.

⁹⁵ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 243.

Наслідком цієї зустрічі стало залучення вищезазначених ватажків до запланованого всеукраїнського повстання та призначення Гелева організатором повстання на всій Катеринославщині, Північній Таврії та Східній Херсонщині. При цьому А. Рибалка-Зірка став його безпосереднім помічником, а організацію повстання на території Нікопольського району було доручено Олександрю Никитенко-Огнику⁹⁶. Сама ж Нікопольщина увійшла до складу 3-го повстанського району, на котрі С. Петлюрою та його помічником Ю. Тютюнником була розділена територія всієї під радянської України при плануванні вищезгаданого всеукраїнського повстання (схема 2).

Ця подія значно поживила активізацію повстансько-партизанського руху в регіоні. Організаційна мережа, окрім Олексіївки та, власне, Нікополя, охопила й Шолохове та Новоіванівку⁹⁷. Є всі підстави вважати, що саме за вказівкою керівництва Нікопольської підпільної організації на початку серпня 1921 р. було здійснено низку нападів на розташовані у Нікополі радянські підрозділи⁹⁸. Також є відомості про бойову діяльність на Нікопольщині в цей період петлюрівських загонів очолюваних отаманами Гореловим, Левченком, Панченком і Піскуном⁹⁹. Окрім того, частина жителів села Привільного увійшла до складу загону Бабенка, який діяв на Солонящині¹⁰⁰. Ще однією відо-

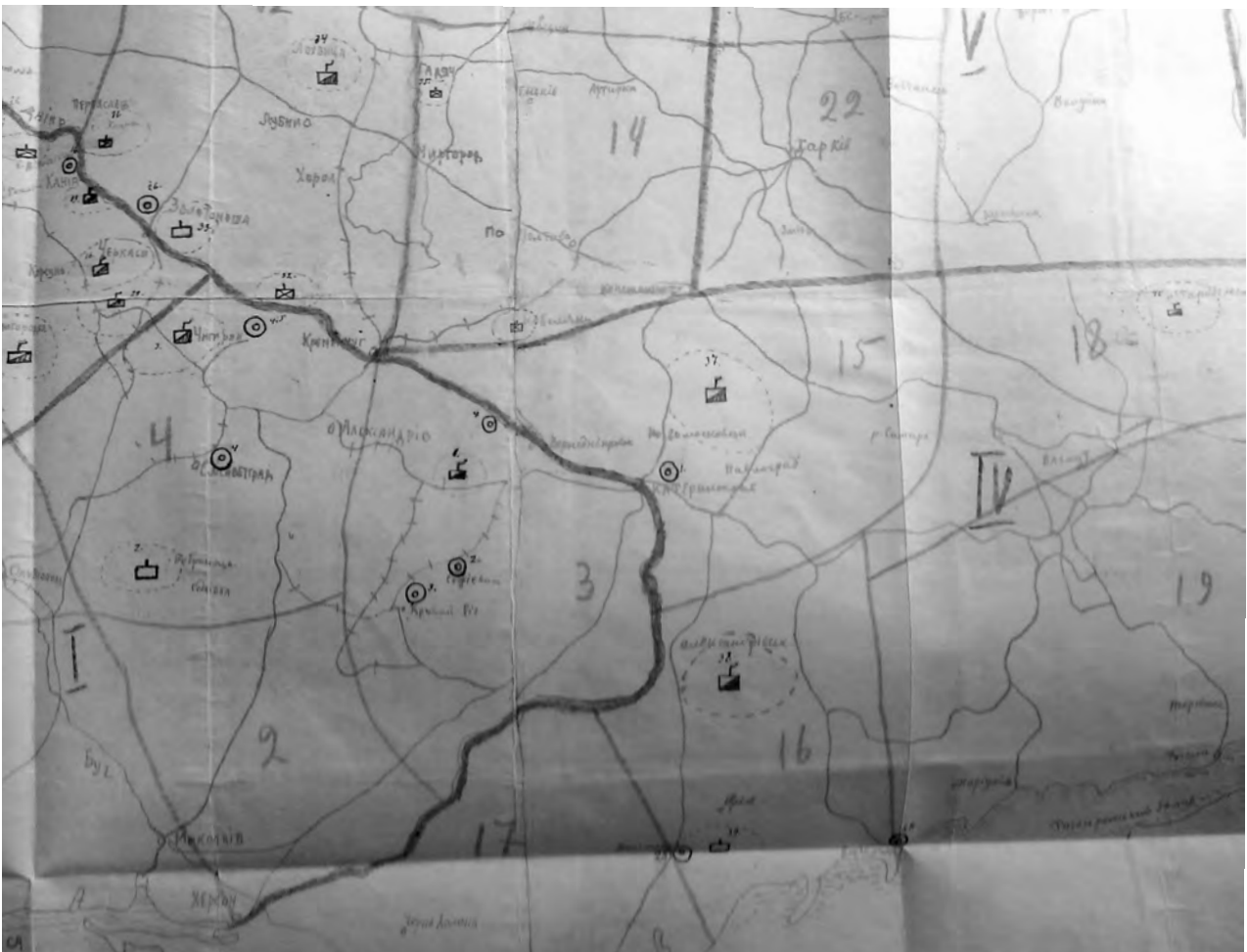

Схема 2. Фрагмент карти України, поділеної на повстанські райони

⁹⁶ Отчет Екатеринославской губернской... С. 145–146.

⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 455, арк. 23 зв.

⁹⁸ ДАДО, ф. П-1, оп. 1 дод., спр. 6, арк. 178, 185.

⁹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 28, арк. 24.

¹⁰⁰ ДАДО, ф. П-1, оп. 1 дод., спр. 6, арк. 179

мою постаттю в антиурядовому партизанському русі цього періоду був отаман на прізвисько Козлик. Оперуючи малими силами (не більше 2-х десятків кіннотників), він мав під своєю рукою доволі значні резерви. Суть його діяльності полягала у диверсіях проти радянських службовців і руйнуваннях залізниці. Для виконання останнього він нерідко об'єднувався із загоном отамана О. Рекова, котрий теж продовжував вести антирадянську партизанську боротьбу¹⁰¹.

Та, незважаючи на доволі розвинений антирадянський рух у краї, йому не судилося досягти будь-яких вагомих результатів: завдяки оперативній діяльності співробітників Катеринославської надзвичайної комісії влітку 1921 р. їм вдалося розкрити Нікопольську підпільну організацію та арештувати 32 її члени, більшість з яких було розстріляно 25 серпня 1921 р.¹⁰².

Проте, ця подія повністю не зупинила антирадянського руху в регіоні. Так, відомо, що вже у вересні в Нікопольському районі активно провадилася пропетлюрівська агітація, а в плавнях на схід від Нікополя переховувався загін отамана Круглова¹⁰³. Та, вочевидь, значного впливу на стан справ у регіоні вони не мали.

Остання проукраїнська антиурядова організація була ліквідована радянськими правоохоронними органами у середині березня 1922 р. При цьому, її керівника отамана Міщенка було вбито, а його заступника Воленчука, 5 старшин-організаторів і 55 рядових бійців – заарештовано¹⁰⁴. На цьому будь-які згадки про прояви повстансько-партизанського руху в регіоні припиняються.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна зазначити, що протягом

1917 – початку 1920-х рр. Нікопольщина являла собою регіон із доволі розвиненим повстансько-партизанським рухом. У ньому брали участь бойові формування організовані прибічниками більшовизму, українського уряду Центральної Ради та Директорії УНР, анархізму, а також аполітичні селянські загопи.

Історію повстансько-партизанського руху на Нікопольщині розпочалася з появи на її території перших парамілітарних більшовицьких, українських і анархістських формувань. Наприкінці 1917 – початку 1918 рр. більшовицькі та проукраїнські іррегулярні підрозділи взяли участь у бойових діях з метою захоплення влади на місцях. У той же час анархістські загопи діяли з метою грабунку та наживи. Їхня діяльність продовжилася у період гетьманату П. Скоропадського. Після захоплення території краю радянськими військами, тут відбулося поширення антибільшовицького руху, найвідомішими проявами якого стали виступ отамана Н. Григор'єва та Троїцьке повстання. Після окупації регіону білогвардійцями розпочинається антиденікінська боротьба, в якій узяли участь усі категорії повстансько-партизанських формувань, та найбільших успіхів досягла махновська РПАУ. З початку 1920 р. Нікопольщина знову перейшла під контроль радянської влади, що спричинило антирадянський партизанський рух. Його учасниками стали прихильники уряду Директорії УНР, яким вдалося сформувати в регіоні підпільну мережу. Її розкриття та знищення урядовими службами в середині 1921 – на початку 1922 рр. поклало край діяльності нерегулярних бойових формувань на досліджуваній території.

References

Akimov, A. S. (1988). *Nikopol': putevoditel'*. Dnepropetrovsk: Promin'. [in Russian].

Antonov-Ovseenko, V. A. (1928). *Zapiski o grazhdanskoy voyne*. (Vol. 2). M.-L.: Gosizdat: Otdelvoennojliteratury. [in Russian].

Antsyshkin, I. V., & Zhukovs'kyj, M. P. (2009). *Troits'kenarodnepovstannia u m. Nikopoli u chervni 1919 roku (istoryko-kraieznavedoslidzhennia)*. Nikopol': NMO VSK. [in Ukrainian].

Antsyshkin, I. V., Zhukovs'kyj, M. P., & Zajtsev, S. I. (2019). *Troits'ke narodne povstannia v m. Nikopoli u chervni 1919 roku (istoryko-kraieznavedoslidzhennia)* (2nd ed.) Nikopol': NCh NKM. [in Ukrainian].

Belash, A. V., & Belash, V. F. (1993). *Dorogi Nestora Maxno: Istoricheskoe povestvovanie*. K. [in Russian].

Chencov, V. V. (Comp.). (1994). *Otchet Ekaterinoslavskoj gubernskoj chrezvychajnoj komissii s 1 yan-*

¹⁰¹ Архів Української Народної... С. 251–252; Свобода. 1921. № 172. 26 липня.

¹⁰² Отчет Екатеринославской губернской... С. 152–153.

¹⁰³ ДАДО, ф. Р-224, оп. 1., спр. 2, арк. 63, 70.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 70.

- varya 1920 g. po 1 noyabrya 1921 g. Dnepropetrovsk. [in Russian].
- Chop, V. M. (2001). Nikopol'schyna v istoriimakhnovs'kohorukhu (1919 r.). *Naukovi zapysky instytutu ukrains'koiarkheohrafiï ta dzhereloznavstva*, 6, 340–348. [in Ukrainian].
- Danilov, V., & Shanin, T. (Ed.). (2006). *Nestor Maxno. Krest'yanskoe dvizheniia Ukraine. 1918–1921: Dokumenty i materialy*. M.: «Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya» (ROSSPE'N). [in Russian].
- Hordiienko, H. (1976). *Pid schytom Marsa*. Filadel'fiia. [in Ukrainian].
- Kachinskij, V. (1929). Zemel'naya politika sovlasti na Ukraine v 1919 godu. *Litopysrevoliutsii*, 1 (34), 7–51. [in Russian].
- Kavunnyk, V. (Comp.). (2018). *Arkhiv Ukrain-s'koi Narodnoi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Zvity departamentiv derzhavnoivarty ta politychnoi informatsii (1918–1922)*. Kyiv, Instytutukrain-s'koiarkheohrafiï ta dzhereloznavstvaim. M. S. Hrushevs'koho. [in Ukrainian].
- Korolivskij, S. M. (Ed.). (1967). *Grazhdanskaya vojna na Ukraine. 1918–1920. Sbornik dokumentov i materialov* (Vol. 2: Bor'ba protiv denikinshhiny i petlyurovshhiny na Ukraine: maj 1919 g. – fevral' 1920 g.). K.: Nauk. dumka. [in Russian].
- Korolivs'kyj, S. M., Rubach, M. A., & Suprunenko, M. I. (Ed.). (1967). *Peremoha Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii na Ukraini*. (Vol. 1: Sotsial'no-ekonomichni peredumovy sotsialistychno i revoliutsiina Ukraini). K.: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
- Koval', R. (2005). *Zavoliui chest': voienno-istorychni narysy*. Kyiv: Diokor. [in Ukrainian].
- Koval'chuk, M. (2010). Borot'ba povstans'koi armii Nestora Makhna proty bilohvardijs'ky khvijs'k henerala Antona Dienikina v lystopadi–hrudni 1919 r. *Mandrivets'*, 6, 24–32. [in Ukrainian].
- Koval'chuk, M. (2011). Operatsii povstans'koi armii Nestora Makhna proty bilohvardijs'ky khvijs'k na Katerynoslavschni ta v Pivnichnij Tavrii (zhovten' 1919 r. *Vijs'kovo-istorychny jal'manakh*, 2, 18–39. [in Ukrainian].
- Koval'ova, N. A. (2004). Z istorii selians'koho povstans'koho rukhu na Katerynoslavschni u 1921 r. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*, XVII, 112–117. [in Ukrainian].
- Makarov, P. S. (2007). *Istoricheskie lichnosti na Nikopol'shhine*. Dnipropetrovs'k: Porogi. [in Russian].
- Pakhomenkov, Yu. H., Yuzbasheva, H. L. (Comps.). (2016). *Ukrains'ka revoliutsiia 1917–1921 pp. na Prydniprov'i: zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].
- Pashhenko, A. Ya. (Ed.). (1968). *Grazhdanskaya vojna na Ekaterinoslavshhine (fevral' 1918–1920 gg.)*. *Dokumenty i materialy*. Dnepropetrovsk: Promin'. [in Russian].
- Poltava, L. (1967). Povstantsina Pivdni Ukrainy v 1920 21 rokakh. *Visti kombatanta*, 3, 32–33. [in Ukrainian].
- Rybalka-Zirka, A. (2001). Povstanches' kyjrukh u Nykopol'skomu rajonovi – Katerynoslavschni. In Oleksander Dotsenko (Ed.), *Zymovyy noxid (6.XII.1919 – 6.V.1920)* (pp. 341–343). K.: Vydavnytstvo i meni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Sherestiuk, Yu. (2003). Kolektyvizatsiia v Borysivtsi. In P. Kardash (Ed.), *Zlochyn* (pp. 71–72). Mel'burn; K.: Fortuna. [in Ukrainian].
- Shynkola, P. (2003). Z odnohoselanad Dniprom. In P. Kardash (Ed.), *Zlochyn* (pp. 75–80). Mel'burn; K.: Fortuna. [in Ukrainian].
- Stehnij, P. A. (2000). *Selians'ki povstannia v Pravoberezhnij chastyi USRR u 1921–1923 rr. (na materialakh petliurivs'koho rukhu)* [Village Rebellion in the Right part of the USSR in 1921–1923 (on the materials of the Petliur movement)] (*Candidate's thesis*). Kremenchuk. [in Ukrainian].
- Zaitsev, S. I. (2019). «Baby navit' z rohach amypishly v hajdamaky». Z istoriianty komunistychnoho rukhu na Nikopol'schni pershoi polovyny 1919 r. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(53), 96–105. [in Ukrainian].
- Zhukovs'kyj, M. P. (2017). *Nikopol' pidchasa Ukrain'skoi revoliutsii 1917–1921 rr. Istorykokraieznavchij narys*. Nikopol': NCh KZ «NKM». [in Ukrainian].
- Zmiyov, I. (n. d.). *Moi revolyucionnye vospominaniya*. Retrieved from <https://www.proza.ru/2007/01/04-27> [in Russian].